

CASCADE

bulletin voor tuinhistorie

Jaargang 2013 (22) nummer 1

Volkse stadsparken in Nederland

Sandra den Dulk

Inleiding

Er zijn veel typen parken bekend zoals openbaar park, recreatiepark, stadspark, stadsbos, wandelpark, singelpark, volkspark, volkstuin, plantsoen, villawijk, villapark, tuindorp, wijkpark, buurtpark, sportpark, heempark, begraafplaats, botanische- en dierentuin. En er worden steeds nieuwe parken uitgevonden zoals windpark, brainpark, agri-businesspark, woonpark, museumpark, vakantiepark, pretpark, attractiepark, safaripark, golfpark, afvalverwerkingpark, enzovoort. In deze bijdrage zullen uitsluitend de stads- en volksparken worden behandeld. Maar wat is dat eigenlijk? Bijna elke Nederlandse stad bezit wel een of meerdere stads- en volksparken. Maar moeten stads- en volksparken wel als aparte parktypes worden gedefinieerd of is een volkspark een afgeleide vorm van een stadspark, in plaats van een apart parktype? De centrale vraag in mijn onderzoek is dan ook: wat maakt een park nu precies een stads- of volkspark?¹ De definities van stads- en volksparken zijn niet consistent en worden op vele manieren omschreven, gedefinieerd en geïnterpreteerd. Zowel in Nederland als daarbuiten gebruikt men verschillende definities en zelfs andere typologische termen, waardoor geregeld verwarring ontstaat. De bestudering van de gebruikte terminologie is dan ook noodzakelijk om het begrip park beter te begrijpen. Met dit onderzoek wordt een bijdrage geleverd aan de actuele discussie over herbestemming, behoud, beheer, restauratie en bescherming van stads- en volksparken uit de periode 1800-1940.

Maar wat is nu de algemene definitie van een stads- en volkspark? Als uitgangspunt dienen de definities die zijn geformuleerd tijdens de Ronde Tafel Conferentie op 16 april 2011 van het Tuinhistorisch Genootschap Cascade:²

- 1) stadspark: openbaar toegankelijk park gelegen binnen de bebouwing van een stad, met educatieve en recreatieve mogelijkheden;
- 2) volkspark: een park, ten gerieve van het verheffen van de arbeidersklasse aangelegd, met voorzieningen voor educatie, sport en recreatie.

Het onderzoek bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), heeft geresulteerd in een voorlopige lijst van circa 45 beschermde en 95 onbeschermde stads- en volksparken. Zij maken een steeds prominenter onderdeel uit van het groene erfgoed. De stads- en volksparken kunnen in de huidige tijd als zelfstandig monument, bescherming genieten. De RCE heeft de laatste jaren onderzoeken naar stads- en volksparken opgestart, maar een allesomvattend structureel geprogrammeerd onderzoek is uitstaand. In tegenstelling tot de negentiende- en twintigste-eeuwse parkidealen, waar initiatieven zich richten op de aanleg van parken, is de focus nu gericht op behoud en beheer van parken als groen erfgoed. De betekenis van het groene erfgoed kan beter worden geactualiseerd als men de historische verbanden begrijpt. Dit artikel gaat in op de toegepaste selectiecriteria en de algemene ontstaansgeschiedenis van stads- en volksparken in Nederland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.

Selectiecriteria

Het stadspark ontstond meestal langs één van de volgende routes: 1) herbestemming van buitenplaatsen, landgoederen en productiebossen; de eigenaar stelde de tuin of het park open voor het publiek of het particuliere bezit verviel aan de gemeenschap,³ 2) herinrichting van voormalige aard-, bol- en vestingwerken of stadswallen en kasteelruïnes tot (stads)wandelpark of plantsoen; de zogenaamde singelparken of -plantsoenen, 3) nieuw ontworpen stadsparken.

De doelgroep van het park (voor wie is het bedoeld) en de functie (waarom is het aangelegd), in de tijd van de aanleg dienen als

uitgangspunt. Voor de indeling van stads- en volksparken zijn de volgende selectiecriteria toegepast:

1) Het park moet ontworpen en aangelegd zijn als openbaar park. De buitenplaats Randenbroek in Amersfoort functioneert in de huidige tijd als stadspark maar is niet als zodanig ontworpen. Het betreft hier dus de functieverandering van een park; van privé naar openbaar. Veel buitenplaatsen of landgoederen werden in de loop van de negentiende en twintigste eeuw openbaar en vallen dan ook buiten het kader van deze onderzoekcriteria. Een enkele keer werden stukken grond van een buitenplaats verkocht en heringericht als stadspark, zoals het Walkartpark in Zeist. Op 18 mei 1904 ontving de gemeente Zeist een legaat van de laatste bewoner van de buitenplaats Middenhoeve in Zeist. Het betrof een deel van het bezit, het Overbosch of de overplaats, die *tot publieke wandeling worde opengesteld en open gesteld blijve*.⁴ Op advies van tuinarchitect Hendrik Copijn (1842-1923) werd het park wandelklaar gemaakt en op 24 mei 1905 officieel geopend. Het Walkartpark valt binnen het kader van de geformuleerde onderzoekcriteria. Dit geldt ook voor het Van Boetzelaerpark in De Bilt; de voormalige overplaats van buitenplaats Sandwijkstraat en in 1930-'31 als wandelpark aangelegd voor de Biltse bevolking.

2) De oorspronkelijke aanleg van het park moet nog goed herkenbaar zijn. Een park dat gereorganiseerd is en waarbij de oudere aanleg nog te zien is valt binnen het kader van de onderzoek criteria. De historie van stads- en volksparken laat zich lezen als een dynamisch verhaal. Om de geschiedenis van het park te begrijpen is het wenselijk om het park als *palimpsest* te benaderen. Het is niet de a-historische laag maar het zijn alle historische lagen van het park die inzicht geven in de complexe constructie van het park.

3) Bij overlappende functies wordt het park naar hoofdfunctie ingedeeld. Begraafplaatsen werden ook vaak als wandelpark aangelegd. Zo kregen de bezoekers van de begraafplaats Soestbergen in Utrecht toegang tot de begraafplaats na het betalen van vijftientwintig cent.⁵ De begraafplaats was dus een semiopenbaar stadspark. De landschappelijke aanleg van

de begraafplaats Soestbergen is gebaseerd op het *graf-in-de-natuur* motief en bedoeld om bij de bezoeker een stemming van melancholie en contemplatie op te roepen.⁶ De begraafplaats valt buiten het kader van de onderzoek criteria. Dit geldt ook voor dieren- en botanische tuinen.

In 1864 werd wettelijk bepaald dat alle begraafplaatsen op minstens vijftig meter van de bebouwing gelegen moesten zijn. In Amsterdam werden in 1866 alle begraafplaatsen binnen de bebouwde kom gesloten en vaak heringericht als stadspark.⁷ Zo werd in 1926 in Amsterdam het Bilderdijkpark (plantsoen) aangelegd op het terrein van het voormalige rooms-katholieke kerkhof.

4) Eigen losstaand ontwerp. Parken en groenstructuren ontworpen als onderdeel van de infrastructuur en/of stedenbouwkundig plan, zoals villawijken, tuinsteden, -dorpen of -wijken, pleinen en plantsoenen vallen buiten het kader van de onderzoek criteria.

Villaparken zijn parken omgeven door villabouw, aangelegd om de omliggende bouwkvelds voor villabouw nog aantrekkelijker te maken. Deze vorm van stadsverfraaiing diende om de gegoede burgerij in de stad te houden.⁸ Het villapark staat op zich zelf en is niet in samenhang met de omringende huizen ontworpen en valt binnen de onderzoek criteria.

Veel plantsoenen danken hun ontstaan aan het beplanten van de voormalige stadswallen en bolwerken in de negentiende eeuw. Een plantsoen was toen synoniem aan een singelpark en valt binnen de onderzoek criteria. Tegenwoordig wordt met de term plantsoen, de beplanting naast openbare gebouwen, wegen of kleine perkjes gelegen in de woonwijken, bedoeld. De oud-directeur van de Dienst Gemeentewerken Eindhoven G.C. Kools sprak in dit verband van buurtplantsoenen of plantsoenpleinen.⁹ Deze plantsoenen worden voornamelijk gebruikt als kijkgroen (dit betekent dat er geen of weinig paden doorheen lopen en geen padenstructuur aanwezig is, maar hooguit een enkel pad). Wie met de trein van Amsterdam naar Enschede reist, passeert in Almelo het Louise van Haftenplantsoen. Ondanks de 'parkachtige' uitstraling is dit plantsoen als onderdeel van de tuinwijk De

Riet ontworpen.¹⁰ Het Almelose plantsoen valt dan ook buiten dit onderzoek.

Ontstaansgeschiedenis stadsparken

Het hoogtepunt van de openbare parkaanleg moet gezocht worden in de negentiende eeuw. Toen begon men voor het eerst parken als openbare ruimte te ontwerpen; de parken werden planmatig in de stedelijke structuur opgenomen. De vormgeving van het negentiende-eeuwse stadspark werd in eerste instantie bepaald door de opvattingen van de landschapsstijl. Deze werd later aangevuld met gardeneske elementen.¹¹ De negentiende-eeuwse standaardvorm voor het stadspark ontwikkelde zich uit de combinatie van de gardeneske landschapsstijl en recreatieve en educatieve functies. De volgende elementen kunnen in het stadspark zijn opgenomen: 1) boerderij, beestentuin, hertenkamp of volière 2) theepaviljoen, 3) muziektent, 4) vijver met bootjes, 5) sport en spelgelegenheden voor cricket, boogschieten, paardrijden en fietsen, 6) uitkijkpunt, vaak een tempel, gelegen op een heuvel, 7) rusthuisjes en aparte tuingedeelten in bouwstijlen uit verre landen bijvoorbeeld Zwitserland, China, Japan en India, 8) rosarium, palmentuin, pinetum, 9) standbeelden en gedenktekens, 10) bruggetjes, 11) tuinbanken, 12) mozaïekbedden met fel gekleurde eenjarigen en vetplanten, 13) plantenkassen, 14) uitheemse bomen en heesters.¹² Aanvankelijk bieden de stadsparken gelegenheid tot ingetogen recreatie, zoals het wandelen op de paden, eendjes voeren bij de vijver of het luisteren naar de blaaskapel in de muziektent. Na zonsondergang gingen de smeedijzeren hekken van het park dicht.¹³ Er waren zelfs parken met een parkwachter met een eigen parkwachterswoning; zoals bijvoorbeeld in het Wilhelminapark van Sneek. Rond 1900 komt de landschapsstijl steeds meer ter discussie te staan onder architecten en stedenbouwers. De stadsparken worden dan onder invloed van de heersende mode ontworpen in de gemengde, gedeeltelijk in de nieuwe architectonische, functionele en natuurlijke stijl (heemparken).

Ontstaansgeschiedenis volksparken

De eerste concrete ideeën over de aanleg van een volkspark vindt men in Duitsland. Hier waren in de achttiende eeuw al veel vorstelijke tuinen en parken voor het gewone volk opengesteld. Het begrip volkspark had toen een geheel andere betekenis: voor het volk opengestelde terreinen van de adellijke grootgrondbezitter. Het volk was medegebruiker van het park maar van een echt openbaar park was nog geen sprake. De landschaps- en tuintheoreticus Christian Cay Lorenz Hirschfeld (1742-1792) publiceerde in de periode 1779-1785 zijn vijfdelige *Theorie der Gartenkunst*. Hierin spreekt hij de noodzaak uit dat een stad een openbare plek moet hebben waar de stadsbewoner zich kan bewegen in de vrije en gezonde lucht, zich kan ontspannen na het werk en kan genieten van de schoonheid van de hemel en het landschap. De bestaande *Städten Gärten* waren niet meer dan een openbare wandeling waar weinig mogelijkheden geboden werden voor wat meer actief vertier. Hij spreekt niet over een volkspark, maar over *Volksgärten*.¹⁴ Volgens Hirschfeld moeten er in het in landschapsstijl aangelegde park aparte rijen wandelpaden, rustplaatsen, paviljoens, muziektenten en vijvers met bootjes worden aangelegd. Daarnaast had het park een opvoedkundige functie in de vorm van gebouwen met interessante schilderijen uit de geschiedenis van de natie, beeldzuilen van overleden weldoeners en gedenktekens van belangrijke helden. Hij spreekt in dit verband ook wel van Patriottische tuinkunst. Deze kostbare kunstwerken zouden beter tot hun recht komen in het park dan in de stad zelf. Urnen en andere monumenten van 'pijn' hoorden volgens Hirschfeld niet thuis in het park.¹⁵ Het eerste volkspark volgens de principes van Hirschfeld is in 1789 in München, in opdracht van keurvorst Karl Theodor (1742-1799), aangelegd. Het Theodorpark, zoals het park na de opening werd genoemd, later Engelse Tuin genaamd, was een openbaar park, toegankelijk voor alle standen uit de samenleving. Hieruit kunnen we concluderen dat het eerste volkspark op particulier initiatief is aangelegd.

Niet lang daarna werden openbare parken ook door de lokale overheden van de steden aangelegd.

In 1824 werd op het terrein van het voormalige klooster Berge in Magdeburg de eerste *Volksgarten* op initiatief van het stadsbestuur aangelegd door de tuinarchitect Peter Joseph Lenné (1789-1866).¹⁶ Op 24 april 1840 presenteerde Lenné, in opdracht van het Pruisische Ministerie in Berlijn, een stedenbouwkundig plan *Projektierte Schmuck- und Grenzzüge von Berlin mit nächster Umgebung*.

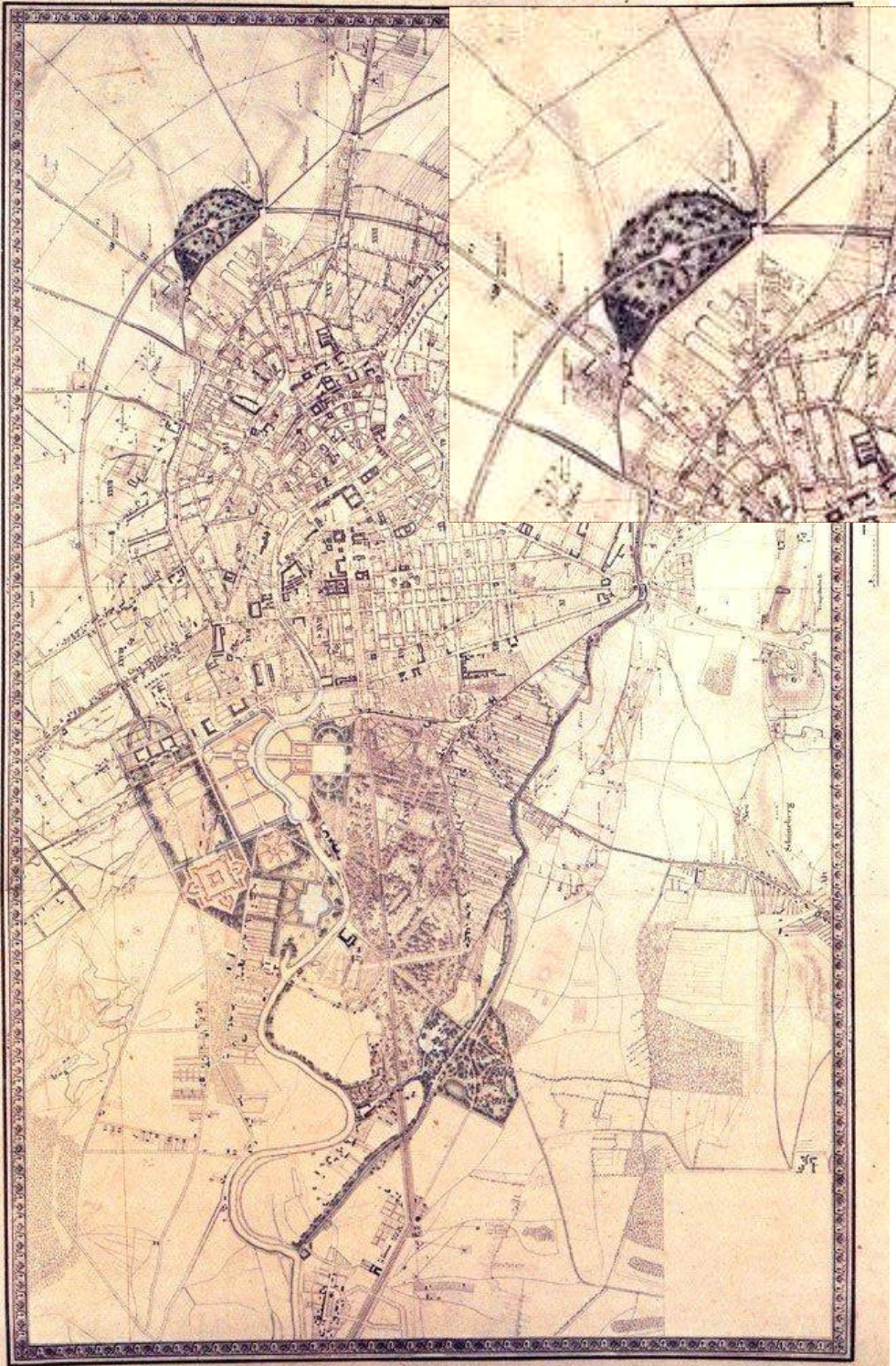
Lenné stelde dat Berlijn naast de promenade *Unter den Linden* en de dierentuin geen openbare wandelingen had waar de handwerker en de fabrieksarbeider 's avonds en op zondag heen kon gaan. Het plan bevatte een openbaar park in het oosten van Berlijn; sport en spel zijn hier nog niet in opgenomen.¹⁷ Aansluitend aan het honderdjarig troonjubileum van de Koning van Pruisen, Friedrich II (Frederik de Grote, 1712-1786) werd het park naar hem vernoemd: volkspark Friedrichshain. Voor het ontwerp van het volkspark schreef het stadsbestuur een wedstrijd uit die gewonnen werd door een leerling van Lenné, de tuinarchitect Johann Heinrich Gustav Meyer (1816-1877). Meyer was toen werkzaam als tuinman in Slot Sanssouci in Potsdam en zou later de eerste Berlijnse *Stadtgartendirector* worden.¹⁸

In 1846-48 werd het oudste deel van het volkspark in de Engelse landschapstijl aangelegd. In 1874-75 maakte Meyer een nieuw plan waarin hij het oude park met nieuwe delen verbond, zodat een nieuw groot park ontstond. Naar aanleiding van onder andere het volkspark Friedrichshain schreef Meyer zijn inmiddels beroemd geworden boek: *Lehrbuch der Schönen Gartenkunst* (1860). Hierin beschrijft hij zeer uitgebreid aan welke eisen een *Volksgarten* moet voldoen.

Afb. 1. Plan Projektierte Schmuck- und Grenzzüge von Berlin mit nächster Umgebung, met rechts boven volkspark Friedrichshain (Foto: Senate Department for Urban Development and the Environment, Berlin) Detail: Volkspark Friedrichshain.

PROJECTIRTE SCHMUCK- u. GRENZZÜGE v. BERLIN mit nächster UMGEGEND

Kopie des von dem Herrn Grafen Diercke, Leipzig.

Net als Hirschfeld ziet Meyer het volkspark als middel voor de morele en ethische opvoeding en ter verbetering van de gezondheid van het volk. Wel zien we duidelijk een verbreding van het volksparkbegrip ontstaan. Meyer gaat meer in op de ontwerpvoorwaarden. Zo moeten kruisingen van rij-, ruiter- en wandelwegen zoveel mogelijk worden vermeden, zodat alle verschillende gebruikers elkaar niet hinderen. Indien dit niet mogelijk is moet een tunnel of brug worden aangelegd. De inrichting mag zowel in geometrische als onregelmatige stijl worden ontworpen, maar Meyer's voorkeur gaat uit naar onregelmatig omdat de straatinrichting in de stad al regelmatig is. De belangrijkste elementen in een volkspark volgens Meyer zijn: 1) bos en inheemse beplanting, 2) herdenkingsmonumenten, 3) renbaan, turnplaats en open ruimten voor balspelen, 4) een vijver met door naaldhout beschoeide oevers waar in de zomer met een gondel op kan worden gevaren en in de winter op kan worden geschaatst, 5) concertplek, 6) gebouwen voor beschutting of waar men zich kan verfrissen.¹⁹

Het klassieke landschappelijk aangelegde volkspark blijft in de negentiende eeuw representatief voor de identiteit van het volkspark. Maar Meyer's visie heeft de landschappelijke schoonheid in het volkspark verbonden met actieve gebruikselementen.

Rond 1900 ontstaat in Duitsland op grote schaal een 'volkspark-beweging'. Men moest niets meer hebben van het in landschapsstijl aangelegde negentiende-eeuwse stadspark. Natuur lag buiten de stad en het park diende een functioneel uitgangspunt te hebben.²⁰ Het landschappelijke karakter van het volkspark werd vervangen door een meer rationeel en functioneel ontwerp. De focus verschoof van natuurbeleving naar actief gebruik van het openbare groen. Op de 33. *Brandenburgischen Städtetag* in 1910, introduceerde de Berlijnse tuinarchitect Ludwig Lesser (1869-1957) nieuwe richtlijnen voor het openbare groen, waarin hij het nieuwe volksparkconcept heeft gekarakteriseerd. Als belangrijkste elementen noemde Lesser: 1) zonneweides, 2) lanen met aan weerszijde bos (in verband, rechtlijnig of slingerend aangeplant), 3) inheemse beplanting, 4) bloementuinen, 5)

zitmogelijkheden, restaurants, toiletgebouwen, 6) speelplekken voor kinderen, turnplaatsen voor vrouwen en mannen, sleebanen, 7) vijvers, 8) muziektent, 9) beeldhouwwerken vooral betrekking hebbend op de Duitse geschiedenis, 10) plek voor beschermde planten, 11) openluchtmuseum, 12) schooltuinen, botanische tuinen, 13) uitzichttoren en gedenktekens en 14) zo weinig mogelijk wegen.

Bij de aanleg van het volkspark moet rekening worden gehouden met het bestaande landschap en het park moet zo ontworpen zijn dat het in alle jaargetijden gebruikt kan worden. Het volkspark kan zowel aan de rand, als in de stad liggen, overigens het liefst dicht bij scholen en musea, zolang het maar bereikbaar is voor een groot deel van de bevolking.²¹ De richtlijnen van Lesser betekenden een doorbraak in de ontwikkeling en verspreiding van het moderne begrip volkspark. Deze functionele manier van ontwerpen is in veel Duitse steden, en later ook in Nederland, de identiteit van de openbare parken in de twintigste eeuw gaan bepalen en is nog steeds actueel. Er vond dus een verschuiving van het volksparkbegrip plaats: er wordt nu niet meer gesproken van *Volksgärten* maar van *Volkspark*. Het eerste park waarin de vormgeving wordt bepaald door de diverse sportgelegenheden, zoals een renbaan, een zwembad en een aantal sportvelden samen met een stijltuin en een vijver, is het volkspark in Hamburg; in 1909 aangelegd door architect Fritz Schumacher (1869-1947). Het volkspark werd nu in de stedenbouwkundige ontwikkelingen opgenomen en als een totaal complex, het *Gesamtkunstwerk*, ontworpen.²²

Tegenwoordig wordt het begrip volkspark ook gebruikt om de negentiende-eeuwse parken te definiëren maar het twintigste-eeuwse begrip volkspark staat voor iets anders. Hoewel niet eenduidig te definiëren is de essentie van een volkspark een openbaar park, toegankelijk voor iedereen uit de samenleving, waar de bezoeker in alle vrijheid kan recreëren. Het volksparkbegrip is dynamisch en afhankelijk van de receptie in een bepaalde tijd. Het hoogtepunt van de volksparkbeweging lag tussen 1905 en 1930. Het volkspark werd als nieuw parktype gezien. De Berlijnse tuinarchitect Ludwig Lesser kon het

in 1910 niet beter verwoorden: *Es muß uns klar werden, daß wir uns abwenden müssen von den Stadtparken von gestern, und das der öffentliche Park von heute und morgen nur der soziale Park, der Volkspark, sein darf. Im bewußten Gegensatz zum Stadspark von gestern, der nu rein Zierpark und daher nur um seiner selbst willen war, ist der Volkspark dazu da, allen Menschen möglichst unbegrenzte Gelegenheit zu edlem Genuß für Körper und Geist [...] zu gewahren.*²³ Het volkspark werd een nieuw democratisch, maatschappelijk en sociaal parktype. Het moest een grote sociale tuin worden waar alle standen van de bevolking toegang hadden en in alle vrijheid konden bewegen. Er wordt in dit verband ook wel gesproken van *Gartensozialismus*. Het ideale volkspark kan als volgt gekarakteriseerd worden: 1) ligging en bereikbaarheid; het volkspark werd vaak in of aan de rand van een stadswijk aangelegd zodat het makkelijk bereikbaar is voor alle bewoners van die wijk. 2) omvang; hoe groter hoe beter zodat zoveel mogelijk mensen gebruik kunnen maken van het park, 3) inrichting en bruikbaarheid; waaronder: a) grasvelden die betreden mogen worden in tegenstelling tot het oude stadspark waar de parkwachter de mensen van het gras stuurde, b) speelplaatsen voor kinderen met zand en water, c) sportmogelijkheden voor zowel binnen als buitensporten, d) kunst en cultuurmogelijkheden zoals muziekpaviljoen, beelden en een bezoekerscentrum, e) rustige plekken in thematuinen, f) diversen zoals een parkrestaurant, toiletmogelijkheden, wandel-, fiets- en ruitersporen, schuilhuisje bij slecht weer en parkmeubilair.²⁴

Het Verenigd Koninkrijk

In het Verenigd Koninkrijk zien we gelijktijdig een zelfde soort ontwikkeling waarbij het wandelpark met enkele recreatievoorzieningen plaats maakt voor een park waarvan het ontwerp voornamelijk bepaald wordt door het aantal sportvoorzieningen.²⁵ Er wordt echter geen onderscheid gemaakt in benamingen; het volkspark wordt van begin af aan *People's park* genoemd. De Engelse historica Hazel Conway komt tot

de conclusie dat de sportfaciliteiten volgens drie benaderingen ontworpen kunnen zijn: 1) de pragmatische benadering: sportfaciliteiten worden toegevoegd aan een bestaand ontwerp, 2) gescheiden benadering: een scheiding tussen sport- en pleziergedeelte, 3) geïntegreerde benadering: sport- en speelmogelijkheden worden als één geheel ontworpen.²⁶ Als we de drie benaderingen van Conway naast de Duitse volksparkontwikkeling plaatsen dan zien we een gelijksoortige ontwikkeling (zie onderstaande tabel).

Chronologische ontwikkeling stads- en volksparken; op basis van Hazel

Conway:

1) Pragmatisch: sportfaciliteiten worden toegevoegd aan bestaand ontwerp	=
volkspark Hirschfeld	
2) Gescheiden: volksparken met gescheiden sport- en spelfaciliteiten	=
volkspark Meyer	
3) Geïntegreerd: volksparken als één geheel ontworpen: <i>Gesamtkunstwerk</i>	=
volkspark Lesser	

Het grote verschil ligt verscholen in het feit dat het volkspark in het socialistische Duitsland van begin twintigste eeuw getransformeerd werd naar een nieuw type park: een democratisch park, aangelegd in functionele stijl met bruikbaar groen, actieve recreatiemogelijkheden en toegankelijk voor alle standen uit de samenleving. In Engeland bleef men echter trouw aan de landschapsstijl en zou het *Gesamtkunstwerk* niet tot een nieuw gedefinieerd parktype leiden.

Nederland

In de tweede helft van de negentiende eeuw treffen we in Nederland de term volkspark voor het eerst aan. Net als Lenné in Berlijn maakte de stadsingenieur van Amsterdam, Jacobus Gerhardus van Niftrik (1833-1910) in 1867 'het plan tot uitbreiding van de stad Amsterdam', waarin Van Niftrik al schrijft over een volkspark. Hij zegt: *het doel van het ontworpen Volkspark is, om nabij de burger- of arbeiderswijk gelegenheid*

*tot eene gepaste ontspanning aan de werklieden en hunne gezinnen te verschaffen, en daardoor den betrekkelijk grooten afstand van een der overige wandelplaatsen te vergoeden.*²⁷ Het plan werd afgekeurd omdat het vele groen te duur bleek te zijn, zie afbeelding 2. Tien jaar later werd een nieuw plan van Jan Kalf (1831-1913), directeur Dienst Publieke Werken, met meer woningen (rood) en minder groen wel goedgekeurd. Het Sarphatipark (1881), het Westerpark (1886) en het Oosterpark (1890) werden wel uitgevoerd, waarvan de eerste twee parken door Van Niftrik zijn ontworpen (het Oosterpark is ontworpen door Leonard Anthony Springer, 1855-1940).²⁸

In 1872 schreef de textielfabrikant Herman van Heek (1816-1882) aan het gemeentebestuur van Enschede: *Voldoende aan den wensch van wijlen mijne broeder den Heer H. J. van Heek [Herman Jan, 1815-1872], heb ik U de eer ter bevordering eener nuttige en aangename uitspanning, speciaal voor de arbeidersklasse en hunner familiën, U bij deze een plan voor een volkspark over te leggen, opgemaakt door den Heer Wattez uit Naarden [....].*²⁹ Op 13 april 1874 werd het park overgedragen aan de gemeente.³⁰ Het in landschappelijke stijl aangelegde park had een muziektent en een restaurantgebouw; de betonnen tennisbanen werden in 1897 door de zoon van Gerrit Jan van Heek (1837-1915), Jan Herman van Heek (1873-1957), toegevoegd aan het park.³¹ De term volkspark heeft hier een heel andere betekenis en is niet synoniem aan het begin twintigste-eeuwse Duitse volkspark omdat het ontwerptechnisch geen *Gesamtkunstwerk* is (sportfaciliteiten werden later toegevoegd); de idealistische achtergrond is in essentie overeenkomstig.

Afb.2. Plan tot uitbreiding van Amsterdam, Jacobus Gerhardus van Niftrik, 1867, met volkspark, nummer 11 (Foto: Beeldbank Stadsarchief Amsterdam)

- 6 *Gemeenschaps Grachten*
- 7 *Arbeiders woningen*
- 8 *Stads bebouwing*
- 9 *Fabrieks terreinen*
- 10 *Overdekte markt*
- 11 *Volkspark*
- 12 *Kerk*
- 13 *Uitspanningslocaal*
- 13^a *Musiek Tent*

Des Volks

Van Niftrik spreekt van een volkspark voor burgers en arbeiders. Van Heek spreekt alleen van de arbeidende klasse. De begrippen volks, burgers, arbeiders, ingezetenen en andere dienen voor de definiëring van het volkspark nader onderzocht te worden. Volks (oorspronkelijk Des Volks) is het eigene van het volk. Het volk zijn de bewoners van een stad, streek of land en men bedoeld hiermee de massa, de arbeiders, de lagere klasse of de gewone burger. Professor I. J. Brugmans omschrijft de arbeidende klasse ofwel vierde stand als volgt: *hen [...] die door het verrichten van de lagere, uitvoerende arbeid in loondienst voorzien in hun levensonderhoud en die, naast dit arbeidersinkomen, geen bezitsinkomen geniet*.³² Hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, Auke van der Woud, maakt in zijn boek *Koninkrijk vol Sloppen*, onderscheid tussen burgers en arbeiders in de negentiende eeuw. Burgers behoren tot de middelste klasse en arbeiders, ook wel aangeduid als de werkende klasse of het gewone volk, het volk of gewoon volk, behoren tot de derde klasse. Tegenwoordig bedoelen we met het volk de doorsnee Nederlander.³³

De volgende drie voorbeelden laten zien hoe de begrippen stads- en volksparken door elkaar gebruikt worden. Of anders gezegd hoe de doelgroepen burger, volk en arbeider, afhankelijk van de context, verschillend benoemd worden.

1) Bij de schenking in 1889 van het volkspark in Zaandam wilde de schenker van het volkspark, Cornelis Corver van Wessem (1826-1897), houthandelaar, dijkgraaf van Westzaan en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland, een park aanleggen voor de burgers van Zaandam. In zijn toespraak benadrukt Van Wessem: *Meent niet dat deze schenking nu slechts voor bevoorrechten is, voor de heeren en hunne dames is bestemd; neen, duizendmaal neen! Zij is bestemd voor het volk. Het is en blijft voor altijd een "Volkspark" in den vollen zin des woords*.³⁴

2) Na een discussie over het al dan niet maken van een Stadspark in Sittard in 1912, *bespreekt de Voorzitter de noodzakelijkheid daarvan in*

*verband ook met de baldadigheid der jeugd, die in deze gemeente geen speelplaats hebben en genoopt zijn straten en wallen daartoe te gebruiken, spreker zegt dat hieraan wel degelijk behoefte is, dit zou de Burgerij verheffen, konden zij om te genieten van de natuur naar een met bloemen en heesters getooid volkspark gaan, dan zouden zij daarvan toch zeker gebruik maken, terwijl ze nu meest des avonds voor hunne woningen op straat zich vergaren, uitweg nergens ziende als hier.*³⁵

Uiteindelijk besloot de gemeenteraad op 9 juli 1920 tot de aanleg van een park met sportterrein waaronder een ijsbaan en roeivijver.³⁶ De tuinarchitect Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942) maakte het ontwerp. De Duitse invloed van het begrip volkspark is zichtbaar in het ontwerp van Tersteeg, maar een *Gesamtkunstwerk* is het niet want het zwembad is pas later toegevoegd aan het bestaande ontwerp.

3) Het eerste park in Nederland, waarvan de vormgeving door diverse sportvoorzieningen wordt bepaald, is het in 1913 aangelegd stadspark in Groningen. Onder leiding van de industrieel Jan Evert Scholten (1849-1918) wordt op 25 oktober 1909 vanuit de *Centrale Vereniging tot bevordering van den Bloei van Groningen* besloten tot oprichting van de vereniging het Stadspark. *De vereniging beoogt gelden te verzamelen om aan te leggen en in stand te houden een groot park, waarin, behalve plaats voor verschillende openluchtspelen, gelegenheid is voor ruime en aangename wandelwegen. Door den heer Leonard A. Springer te Haarlem werd, op verzoek van 'De Centrale', van het beoogde park een ontwerp gemaakt [...].*³⁷ Dan volgt een intensief briefverkeer over een overeenkomst tussen de gemeente en de vereniging het Stadspark. In de vergadering van 15 oktober 1910 merkt een raadslid op dat de vereniging het Stadspark *niet in hoofdzaak beoogt het aanleggen van een wandelpark, maar van een park waar gelegenheid zal zijn tot het houden van openluchtspelen, het beoefenen der sport, het in exploitatie brengen van kinderspeeltuinen en tentoonstellingen van allerlei aard.*³⁸ Of zoals de raad het op 9 mei 1912 omschreef: *de Vereniging zal gedurende den huurtijd, naarmate de ter hare beschikking staande middelen dit toelaten, het terrein te herscheppen in een volkspark, waarin o.a. gelegenheid zal*

*zijn voor het beoefenen van onderscheidende soorten van sport, voor het houden van meetings, tentoonstellingen en volksfeesten, alsmede voor het inrichten van kinderspeeltuinen.*³⁹ Per 1 januari 1913 gaat de overeenkomst in en kan met de parkaanleg worden begonnen.⁴⁰ Het Groningse stadspark is als *Gesamtkunstwerk* ontworpen. De tuinarchitect Springer bleef trouw aan de landschapsstijl; hij had moeite om voorzieningen voor recreatief gebruik aan te leggen omdat hij van mening was dat een sportterrein en een rustig wandelpark niet te combineren waren.⁴¹

Richard Watrous stelt in zijn voorwoord in het boek *Parks Their Design, Equipment and Use* van de Amerikaanse landschaparchitect George Burnap, in 1916, dat: *Parks serve, primarily, two functions - one of recreation, the other of decoration. Her[e] again arises the query, where, if any, is the dividing line between them? There are countless examples of the purely decorative park that might, without sacrifice to its original purpose, be added to the Group of recreational or service parks, and vice versa.*⁴² Ook Watrous vraagt zich af hoe het verschil tussen stads- en volksparken of tussen decoratie en recreatie, apart gedefinieerd kan worden.

Nederlandse volksparkstijl

Hoewel er duidelijk landsafhankelijke aspecten zijn te identificeren in de parkaanleg en ontwikkeling in landen als Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Nederland, vond overal een zelfde soort parkontwikkeling plaats en is de hoofdtrend dus hetzelfde. Echter de Duitse (stads- en volks)parkontwikkeling loopt voorop. Daar ontwikkelde zich begin twintigste eeuw een eigen parktype: het volkspark. Het volkspark was voor alle standen uit de samenleving toegankelijk; zonder verdere restricties. Het stadsgroen in de moderne sociale Duitse stad was niet meer romantisch maar ideologisch van opzet. De invloed van deze Duitse volksparken op de ontwikkeling en aanleg van parken in andere Europese landen is groot geweest en is vandaag de dag nog steeds actueel. Het is

verwarrend dat het woord volkspark niet altijd op de zelfde manier wordt gebruikt. Tegenwoordig dekt het begrip volkspark vele ladingen en worden er soms verschillende betekenissen aan toegekend. Er wordt vaak verondersteld dat de focus van het volkspark gericht is op actieve recreatie. Toch boden de eerste stadsparken ook al actief vertier in de vorm van wandelen, roeien en later ook fietsen, zoals in het Vondelpark. Actieve recreatie betekent eerder een verandering of verschuiving van functie. Als we de drie benaderingen van Conway naast de Nederlandse volksparkontwikkeling plaatsen dan zien we een gelijksoortige ontwikkeling (zie onderstaande tabel). Het accent in Nederland lijkt meer te liggen in het streven om het park openbaar toegankelijk te maken voor alle groepen uit de samenleving dan dat er wordt nagedacht over een nieuw parkconcept. De benamingen stads- en volkspark lopen dan ook door elkaar heen.

Chronologische ontwikkeling stads- en volksparken; op basis van Hazel Conway:

1) Pragmatisch: sportfaciliteiten worden toegevoegd aan bestaand ontwerp	=
overgangspark	
2) Gescheiden: volksparken met gescheiden sport- en spelfaciliteiten	=
vroeg concept	
3) Geïntegreerd: volksparken als één geheel ontworpen: <i>Gesamtkunstwerk</i>	=
nieuw concept	

De negentiende-eeuwse volksparken zijn in Nederland bijna allemaal in de landschapstijl, vaak met gardeneske elementen, ontworpen. In de buurt van een gebouw (bijvoorbeeld een sociëteit of restaurant) treffen we ook de gemengde stijl aan. De begin twintigste-eeuwse volksparken zijn deels in landschapsstijl, het parkgedeelte, en deels in functionele stijl, het sportgedeelte, ontworpen. Men zou ook kunnen spreken van gemengde parkstijl. De ontwerper Tersteeg ontwierp vaak de hoofdentree van een openbaar park in architectonische stijl. De eenheid huis en tuin moet dan worden vertaald naar de eenheid woonwijk en park. Het entreegedeelte van het stadspark Sittard is een voorbeeld waar de omliggende woonwijk

met het eigenlijke park een prachtige verbinding vormt. Ook het voorportaal van het Wantijpark in Dordrecht (Tersteeg en Rijksmonument) dient als overgangsgebied tussen de woonwijk en het eigenlijke Wantijpark (Tersteeg en onbeschermd). Het Duitse volksparktype uit het begin van de twintigste eeuw, het *Gesamtkunstwerk*, zien we in Nederland vertaald in de functionele stijl zoals het Zuiderpark in 's-Gravenhage (1920). Volksparken moeten niet worden aangezien voor sport-, speel- of volkstuinparken. Deze parken liggen op een eigen plek in de stad, als onderdeel van een stedenbouwkundig ontwerp en leveren geen nieuw parkconcept op.⁴³

Conclusie

In voorgaande vogelvlucht wordt duidelijk dat transformatie van stads- en volksparken een geleidelijk proces is en dat maakt de definiëring en de indeling zo lastig. Beiden vinden hun ontstaan in het streven om het park openbaar toegankelijk te maken voor alle groepen uit de samenleving en in die zin zijn stads- en volksparken synoniem aan elkaar. Het uit het begin van de twintigste-eeuwse Duitse volkspark, dat als

Gesamtkunstwerk is ontworpen, staat wel op zich zelf en kan dan ook als een apart type park worden geformuleerd.

Volksparken werden niet alleen voor het volk of de arbeiders maar ook voor burgers aangelegd. Stadsparken lagen vaak aan de rand of buiten de grenzen van de stad en sportmogelijkheden werden vaak later toegevoegd. De genoemde voorbeelden laten zien dat de 'Ronde Tafel Conferentie' definities van stads- en volksparken (zie inleiding) niet volledig de lading dekken; zij dienen dan ook te worden aangepast. Archiefonderzoek is hierbij onmisbaar en geeft vaak een beter inzicht in de ontstaanswijze van deze volkse stadsparken.

Noten

¹ Dit artikel is gebaseerd op de UvA master Erfgoedstudies scriptie van Sandra den Dulk (november 2011): *Nederlandse stads- en volksparken; een complexe*

typologie. *Ontstaan, ontwikkeling, toekomst en betekenis van het fenomeen stads- en volksparken; 1800-1960* en haar onderzoek naar stad- en volksparken bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de periode februari-juli 2011. Momenteel doet zij promotieonderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van deze stedelijke openbare parken (sjsdendulk@gmail.com).

² N.B.: definitie volkspark is afkomstig van Christie Weduwer; geformuleerd tijdens de Ronde Tafel Conferentie op 16 april 2011 van het Tuinhistorisch Genootschap Cascade.

³ N.B.: de meeste buitenplaatsen, landgoederen en productiebossen lagen ten tijde van de aanleg buiten de stad maar zijn door de vele stadsuitbreidingen in het stedelijke netwerk verweven geraakt.

⁴ C. L. van Groningen, Het Walkartpark in Zeist, *Cascade bulletin voor tuinhistorie*, 17-2 (2008), p. 53-64.

⁵ C. C. S. Wilmer, *Historisch Groen. Tuinen en parken in de stad Utrecht*, Utrecht 1999, p. 33-35.

⁶ E. de Jong, Waar de dood de wijsheid des levens leert, *Publicatie tentoonstelling Dood en begraven sterven en rouwen 1700-1900*, 15 mei-6 juli (1980), p. 124-130.

⁷ M. van Rooijen, *De groene stad. Een historische studie over de groenvoorziening in de Nederlandse stad*, 's Gravenhage 1984, p. 58.

⁸ Van Rooijen, 1984, p. 64-66 en 157.

⁹ G. Andela, *Licht op groen. Parken en plantsoenen in Eindhoven*, Eindhoven 2005, p. 21.

¹⁰ J. Scheffer, *De Riet*, Almelo 2008, p. 34.

¹¹ H. Conway, *People's Parks. The design and development of Victorian parks in Britain*, Cambridge 1991, p. 164-165.

N.B.: het doel van de *Gardenesque school* was juist om de uitheemse planten solitair te planten zodat de planten zich volledig konden ontwikkelen en de vorm goed bestudeerd of bewonderd kon worden. In de loop van de negentiende eeuw kwam de nadruk van de landschapsstijl meer op de decoratie te liggen. In plaats van gazons door te laten lopen tot aan het huis werden gardeneske elementen zoals bloemperken en aparte tuintjes met gespecialiseerde beplanting rondom het huis en verspreid door het park in het ontwerp opgenomen.

¹² E. Cremers, F. Kaaij en C. M. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken. Nederlandse stadswandelingen in de 19^e en 20^e eeuw*, Delft 1981, p. 54-59.

¹³ A. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburg-Ebbers, *De natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*, Rotterdam 1998, p. 40-41.

¹⁴ N.B.: de letterlijke vertaling van het Duitse woord Volksgarten naar het Nederlands is volkstuin. *Garten* en tuin zijn in dit geval niet zo maar uit te wisselen. Een Volksgarten is geen volkstuin (in het Duits: *Schrebergarten*). Nederlandstalige reisboeken en -verhalen naar Duitstalige landen uit midden van de negentiende eeuw spreken veelvuldig over volkstuin. Waarschijnlijk een één-op-één vertaling van die toenmalige Volksgarten. Dit riep in Nederland toen geen vraagtekens op want het latere/huidige fenomeen van Nederlandse volkstuinten kende men nog niet. Om verdere verwarring te voorkomen 'vertaal' ik het begrip Volksgarten als volkspark.

¹⁵ C. C. L. Hirschfield, *Theorie der Gartenkunst*, V, Leipzig 1785, p. 68-74. N.B.: herdruk: Hildesheim-New York 1973.

¹⁶ N. Pohl, *Der kommende Stadtpark. Über urbane Grundbefindlichkeiten und die Einmischung der Natur*. Dissertatie, Technische Universiteit Delft, Wageningen 1995, p. 77.

¹⁷ D. Widmaier, Der Klassische Volkspark in Berlin, *Die Gartenkunst*, 9-1 (1997), p. 139.

¹⁸ http://www.stadtentwicklung.berlin.de/umwelt/stadtgruen/geschichte/de/stadtgruen/bis_1870/index.shtml, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin und Umwelt, Staatliche Grünentwicklung in Berlin bis 1870.

¹⁹ G. Meyer, *Lehrbuch der Schönen Gartenkunst*, Berlin 1860, p. 135-138. N.B.: heruitgave: K. von Krosigk en G. Sturm red. Berlin 1999.

²⁰ E. de Jong, C. Steenbergen, en E. van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken*, Zutphen 1997, p. 19.

²¹ H. Grunert, Volksanlagen in Hamburg. Erfolge einer sozial oriëtierte Stadtpolitik im 19. Und 20. Jahrhundert, *Die Gartenkunst*, 13-2 (2001), p. 345.

²² N.B.: de term Gesamtkunstwerk werd door de negentiende-eeuwse componist Richard Wagner geïntroduceerd en verwijst naar de harmonie in de opera tussen de muziek, poëzie, beweging en dans. Het is een kunstwerk waarin verschillende kunstvormen gecombineerd zijn.

²³ D. Widmaier, Der Klassische Volkspark in Berlin, *Die Gartenkunst*, 9-1 (1997), p. 152.

²⁴ Widmaier, 1997, p. 152-161.

-
- ²⁵ G. Andela, Van melancholisch peinen in de natuur tot gebruiksgroen voor het gewone volk, *Wonen TA/BK*, 5-9/10 (1977), p. 12-29.
- ²⁶ H. Conway, *People's Parks. The design and development of Victorian parks in Britain*, Cambridge 1991, p. 100-107.
- ²⁷ J. G. Niftrik, *Plan tot uitbreiding der stad Amsterdam*, Amsterdam 1867, p. 4.
- ²⁸ <http://library.wur.nl/WebQuery/tuin?q=sarphatipark>, WUR database Tuin, Sarphati-, Wester- en Oosterpark.
- ²⁹ Stadsarchief Enschede (hierna SE), Enschede, Archief van het Gemeentebestuur, inv. nr. 9: Notulenboek van den Raad. Buitengewone vergadering 9 maart 1872.
- ³⁰ SE, 13 april 1874.
- ³¹ W. H. Nijhof, *J.H. van Heek (1873-1957) Kunst, katoen en kastelen*, Zwolle 2008, p. 90.
- ³² I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw 1813-1870*, 11, Utrecht/Antwerpen 1978, p. 13.
- ³³ A. van der Woud, *Koninkrijk vol Sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2010, p. 56-57.
- ³⁴ H. Veenstra, *Het Volkspark*, Werkgroep historie van wijkoverleg oud west te Zaandam, Zaandam 1986, p. 16-17.
- ³⁵ Euregionaal Historisch Centrum Sittard-Geleen (hierna EHC), Sittard, Vergadering van den Gemeenteraad van Sittard Van den 17 juli 1912; Adres tentoonstellingscommissie gemeenterein.
- ³⁶ EHC, Vergadering van den Raad der gemeente Sittard van 9 juli 1920 NAM. 6,5 uur. 6. Vaststelling van Burgemeester en Wethouders tot vaststelling van het plan voor parkaanleg, p. 380.
- ³⁷ Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (hierna RHCGA). Zittingsverslag van den Gemeenteraad te Groningen, 2 april 1910.
- ³⁸ RHCGA, 15 oktober 1910.
- ³⁹ RHCGA, 11 mei 1912.
- ⁴⁰ RHCGA, 5 mei 1912.
- ⁴¹ C. D. H. Moes, *L.A. Springer Tuinarchitect Dendroloog 1855-1940*, Rotterdam 2002, p. 252.
- ⁴² G. Burnap, *Parks Their Design, Equipment and Use*, Philidelphia 1916, p. 7.
- ⁴³ N. Pohl, De toekomstige stadsparken. Een conceptuele benadering, *Groen*, 48-6 (1992), p. 23.